

Prekarisering i Europa — bidrag til en konceptualisering

Irene Odgaard

"Aus Lancashire, 20. Dez. Die Lage der arbeitende Klasse in England wird täglich prekärer."
(Friedrich Engels, Rheinische Zeitung, 20. december 1842).

Hvad er prekære arbejdsbetingelser? Er det noget nyt? Siden 1980'erne er fænomenet blevet diskuteret i ILO og i forskningsverdenen. Økonomen Guy Standing har foreslået en ny konceptualisering, der ændrer definitionen på proletariatet og forkaster de teorier om dets prekære arbejdsbetingelser, der er udviklet gennem to århundreder. Denne artikel finder ikke Standings konceptualisering empirisk eller teoretisk robust og argumenterer for, at den teori om den kapitalistiske akkumulationscyklus og modsætningen mellem det selvregulerende markedes krav og den samfundsmæssige sammenhængskraft, der er udviklet af bl.a. Owen, Engels, Marx, Polanyi, Arrighi og Silver, har større forklaringskraft.

Indledning og problemstilling

Siden 1960'erne synes der at være sket en tilvækst af usikre ansættelses- og arbejdsforhold i Europa, og diskussionen af fænomenet er taget til, særlig siden den globale finanskrisen i 2007-2008. Fænomenet indgår i en række forskellige, men beslægtede diskurser om 'uformel beskæftigelse', 'kontraktarbejdere', 'sårbare arbejdere', 'atypisk arbejde', 'decent work', 'jobkvalitet' — og 'prekaritet'.

Dette rejser flere spørgsmål. Ud over det elementære spørgsmål om, hvordan billedet tegner sig, er det grundlæggende spørgsmål, om vi befinder os i et 'teoretisk tomrum', hvad angår forståelsen af de mekanismer, der genererer prekaritet, således som den amerikanske sociolog Arne L. Kalleberg (2009) vurderede for en halv snes år siden? Denne artikel argumenterer for, at det gør vi ikke. Bidrag til en teori om

dette spørgsmål kan identificeres så tidligt som fra 1800-tallets begyndelse, i form af analyser af det kapitalistiske maskineri og lønarbejdets prekaritet (Robert Owen; David Ricardo). Konceptualiseringen er siden udbygget, primært med forskellige typer af historisk-materialistisk tilgang, dels af Friedrich Engels (analyse af den kapitalistiske krisecyklus), dels af Karl Marx (produktionen af 'den industrielle reservearmé' og dens funktion for den kapitalistiske akkumulationscyklus). På baggrund heraf kan man konstatere, at prekær beskæftigelse ikke er noget nyt; det er et grundlæggende kendetegn ved den kapitalistiske produktion og har eksisteret, siden lønarbejde blev dominerende som subsistensform. Fænomenets omfang derimod har varieret, både geografisk og historisk. Denne variation påkalder sig forklaring. Igen er vi ikke i et 'teo-

retisk tomrum', idet vi kan bygge på Karl Polanyis arbejde (begrebet 'den dobbelte bevægelse' som billede på forskellige grupperingers kamp enten for større råderum for markeds kræfter eller for bedre social beskyttelse imod de selvsamme markeds kræfter — i mellemkrigstidens europæiske, liberale demokratier), ligesom Beverley Silver og Giovanni Arrighi har bidraget med belysning af 'finansialiseringsfaser' i de kapitalistiske akkumulationscykler, som øger lønarbejderprekariteten.

Hovedformålet med denne artikel er således at give overblik over disse forskellige bidrag til en teori om mekanismerne bag prekær beskæftigelse og dens variation, og artiklens konklusion er, at vi langt fra står på teoretisk bar bund, når det gælder forståelse af fænomenet prekarisering. Dette overordnede spørgsmål kan imidlertid ikke angribes isoleret fra den omstændighed, at arbejdsmarkedsøkonomen Guy Standing har fået stor indflydelse på debatten om prekær beskæftigelse, ikke mindst i kraft af sin bog *The Precariat: The New Dangerous Class* (2011), idet Standing affejer hele denne teoribygning som i det store og hele forældet.

Artiklen griber sine hoved- og delmål an i følgende rækkefølge:

Allerførst gennemgås milepæle i den empiriske forskning i fænomenet prekær beskæftigelse og forsøgene på at opstille en definition på dette grundlag.

Dernæst gennemgås hovedtrækkene i Standings idealtypiske begrebsapparat omkring fænomenet prekær beskæftigelse og kritikken af hans fremgangsmåde. Forskellen til klassebegrebet i den marxistiske tradition trækkes op.

Artiklens hovedmål søges derpå opfyldt ved gennemgang af Marx's begreb om arbejderklassen og af 1800-tallets tænkeres analyse af det kapitalistiske samfunds tvang til konkurrence og profitmaksimering og

samtidige identificering af områder, hvor arbejderklassens prekære stilling tvang den til kampe om leve- og arbejds vilkår: arbejdsdagens længde, arbejds vilkår og ansættelsesbetingelser, forsørgelse af dem, der ikke kunne sælge deres arbejdskraft m.m. – kort sagt: 'arbejderklassens politiske økonomi'¹. Den teoretiske gennemgang afsluttes med introduktion til Polanyi's begrebsapparat, som muliggør en periodisering af samfundsudviklingen, hvad prekaritet angår. Den 'dobbelte bevægelse' billedliggør dilemmaet mellem impulserne fra 'utopien' om det selvregulerende marked, der kræver råderum og behov for beskyttelse af det sociale liv imod de samme markeds kræfter.

Herpå behandles de strategiske dagsordener hos 1900-tallets europæiske arbejderbevægelse (baserede på 1800-tallets analyser) og dens institutionelle erobringer i form af 'de-commodification' i forskellige former - i international sammenhæng systematiseret og udbredt gennem ILO. 'De-commodification' begrænsede omfanget af prekær beskæftigelse i Europa i perioder, stærkest i den lange vækstperiode efter Anden Verdenskrig, 1945-1970. Profitklemme og kapitalistiske kriser fra slutningen af 1960'erne førte til bestræbelser på at genskabe råderum for markeds kræfterne - og omfanget af prekær beskæftigelse voksede igen i Europa.

På baggrund heraf konkluderes, at fænomenet prekær beskæftigelse kan forklares teoretisk, ligesom variationen i fænomenets udbredelse heller ikke savner forklaring.

Prekær beskæftigelse som fænomen

Det kan måske virke overraskende, men der eksisterer i dag ingen universel eller formel definition på prekær beskæftigelse, ligesom der ikke eksisterer officielle statistiske mål for fænomenets omfang. Det er stadig svært at sammenligne over landegrænser,

for de statistiske definitioner varierer, og der mangler data for f.eks. 'skjult' prekær beskæftigelse af soloselvstændige. Der er imidlertid gjort fremskridt i forhold til at sætte ord på fænomenets dimensioner og nå frem til indikatorer for det i de seneste tre årtier.

Et væsentligt skridt i konceptualiseringen blev taget på et ILO-seminar, 26.-28. september 1988 i Bruxelles, under titlen: *Non-standard and precarious forms of work* (Rodgers & Rodgers 1989). Her gjorde man status over fakta, trends og variationer de europæiske lande imellem. I bestræbelsen på at forstå, hvad der gør et job prekært, nåede Gerry Rodgers frem til fire dimensioner²:

1. Graden af sikkerhed for fortsat arbejde: Prekære job er de, der har en kort tids-horizont, og hvor risikoen for at miste jobbet er høj.
2. Kontrol over jobbet: Arbejdet er mere usikkert, jo mindre arbejderen (individuel eller kollektivt) kontrollerer arbejdsbetingelserne, lønnen eller hastigheden i arbejdet.
3. Beskyttelse: For det første, hvorvidt og i hvilket omfang arbejdere er beskyttet mod f.eks. diskrimination, uretmæssig afskedigelse eller uacceptabel arbejdspraksis; enten ved lov, gennem kollektive organisationer, eller gennem normer, 'vanlig praksis'. For det andet i betydningen social beskyttelse: gennem adgang til social sikring som arbejdsløshedsunderstøttelse, sundhedsydelse og pensioner ved ulykker, sygdom eller alderdom.
4. Indkomst (en lidt tvetydige dimension): lavtlønnede job kan betragtes som prekære, hvis de forbindes med fattigdom og usikker social status.

En simpel dikotomi mellem atypisk arbejde

og ansættelse på standardvilkår anså man for vildledende. Konklusionen blev, at det var en eller anden kombination af ustabilitet, mangel på beskyttelse, usikkerhed og social eller økonomisk sårbarhed, som identificerer prekære job. Grænserne omkring konceptet måtte nødvendigvis være lidt arbitrære, og 'atypisk' betyder ikke nødvendigvis 'prekær' (Rodgers 1989).

Manglen på præcis definition vanskeliggjorde (dengang som nu) empirisk kortlægning. Søgelyset blev rettet på forskellige kategorier af job med risiko for prekaritet: Deltidsjob, kontraktarbejdere, vikarer, hjemmearbejdere, 'måneskinsarbejdere', korttidsansatte og forskellige typer af selvstændige. De bedste data på 'atypisk arbejde' havde man for deltidsarbejde — et fænomen, der var vokset væsentligt i omfang siden 60'erne, og som på dette tidspunkt formentlig var den mest udbredte form for 'atypisk arbejde'. Deltidsarbejdere savnede ofte social beskyttelse, men som for de øvrige kandidater til prekære job, var der stor variation mellem de europæiske lande. F.eks. havde 35% af de deltidsarbejdende i UK ikke adgang til sygeløn i 1980, mens deltidsarbejdere i andre lande var bedre beskyttet (se kapitlerne af Marshall, Rubery, Caire samt Büchtemann og Quack i Rodgers & Rodgers 1989). Også for de øvrige kategorier var der stor landevariation på de forskellige dimensioner, der identificerer prekære job. Hvilke former for beskæftigelse, der er prekære, og på hvilken måde, de er det, afhænger af de sociale og økonomiske strukturer i politiske systemer og arbejdsmarkeder.

Selvom man ikke præcist kunne identificere prekær beskæftigelse uafhængigt af national kontekst, kunne man identificere nogle karakteristika hos de mennesker, der var i prekær beskæftigelse: mange var kvinder, mange var unge og mange var immigranter. Det er en identifikation af sårbare

grupper, som har stået fast fra og med seminaret i 1988 (ILO 2016a; 2016b).

Det er således en særskilt pointe i denne artikel, at den faktiske institutionelle variation på tværs af landegrænser og regioner betyder, at der ikke kan eksistere nogen universel eller formel *definition* på prekær beskæftigelse. Empirisk forskning har taget sit udgangspunkt heri og har samtidig muliggjort fremskridt i forhold til at sætte ord på fænomenets dimensioner. Metodologien må afspejle den kendsgerning, at der er mange arbejdsmarkeder, hver især forment af sociale kræfters brydning inden for historisk specifikke rammer.

På ILO-seminaret i 1988 søgte forskerne også at klarlægge årsager til den (ujævne) vækst i prekære job, som blev konstateret. De søgte dem på flere områder: for det første, i de *dårligere forhold på arbejdsmarkedet*, som havde udviklet sig siden 1973, i kraft af økonomiske kriser og høj arbejdsløshed.

For det andet søgte de årsagerne i *forandringer af mønstrene for økonomisk aktivitet*, fordelt på henholdsvis landbrug, industri og service og i forandring af *fremstillingsvirksomheders strukturer*. Det, man dengang diskuterede under overskriften 'den fleksible virksomhed', indebar nye rekrutteringsstrategier: en 'beskyttet' gruppe af kernearbejdere, omgivet af en rand af deltidsansatte, vikarer, kontraktarbejdere og underleverandører med mere usikre vilkår. Prekære arbejdere fungerede som 'arbejdskraftreserve', der tillod virksomheden hurtig tilpasning til produktionsbehov uden at skulle bære omkostningerne til en arbejdsstyrke, der var stor nok til at klare produktionens spidsbelastninger (Rodgers 1989)³.

Og for det tredje fremhævede forskerne på ILO-seminaret i 1988 den *institutionelle ramme om arbejdsmarkedene*, herunder den rolle, staten spillede, som årsag til væksten i prekære job. I UK, Belgien, Holland og Frankrig havde staten således bidraget

aktivt: I Frankrig blev 63% af væksten i deltidsbeskæftigelse mellem 1982 og 1987 skabt i den offentlige sektor (se kapitlerne af Marshall, Caire og Ricca i Rodgers & Rodgers 1989). Og samtidig svækkede deregulering den hidtidige beskyttelse af 'atypiske' ansættelsesrelationer. Forandringen kunne også fortolkes som en svækkelse af den ene af arbejdsmarkedets parter i forhold til den anden, for positionerne omkring prekære jobs her kunne sammenfattes ret simpelt: Arbejdsgiverne var for, og arbejdstagerne imod⁴.

European Trade Union Institute (ETUI) har siden bidraget til at kortlægge udviklingen af 'fleksibilitet'/prekarisering på arbejdsmarkedene i EU i en række arbejdsrapporter (Clauwaert & Schömann 2012; Lang et al. 2013; Schömann 2014). Her konstateres det ligeledes, at statslige dereguleringspolitikker i forhold til arbejdsmarkedene blev påbegyndt i 1970'erne (med det erklærede sigte at stimulere beskæftigelsen) og fik et ekstra nøk efter kriserne i 2008-09. Diskursen om 'flexicurity', som efter hollandsk model (1995) fik vind i sejlene fra begyndelsen af 2000'erne, oprustede dereguleringsdagsordenen ideologisk. Men i mange lande konfronterede traditionelle positioner hos arbejdsgivere og arbejdstagere stadig hinanden - i ly af dette diffuse begreb (jf. Wilthagen & Tros 2004; Keune 2008).

Standings nye globale klasse: 'prekariatet'

Som sagt kan artiklens hovedformål ikke opfyldes, uden at vi forholder os til Standings forkastelse af de konceptualiseringer, der er udarbejdet siden den industrielle revolution.

Standings position er ikke blot, at konceptualiseringen af fænomenet, som den har forment sig siden 1800-tallet, bør kasse-

res, men det samme bør også gælde for de sidste to hundrede års bestræbelser på 'de-commodification' hos socialister og arbejderbevægelse i Europa. Hans begrundelse er, at denne sociale bevægelse forskertede chancen for at sætte en progressiv dagsorden om 'frihed til arbejde', forstået som "retten til at forfølge en beskæftigelse efter eget valg på et sted, man selv vælger" - på grund af "labour-based security" (Standing 2009, 33). Han kasserer det grundlæggende princip for ILO: "labour should not be regarded merely as a commodity or article of commerce" (ILO 1920, 13) og udskifter det med sloganet "frihed fra arbejdet"⁵.

Standing kasserer samtidig den komparative tilgang (eksempelvis Varieties of Capitalism, se Standing 2017, 64), der, inspireret af Polanyi, har undersøgt institutionelle variationer og har betonet, at der er mange forskellige arbejdsmarkeder, og at de som udgangspunkt må undersøges i deres kontekst af institutioner og 'sti-afhængighed'⁶. Standings position er tværtimod, at den komparative tilgang er ufrugtbar, idet globale trends skaber konvergens (Standing 2014c).

Standing opererer med en 'global transformation', hvorunder der er skabt et globalt, fragmenteret arbejdsmarked, og en ny, 'globaliserings-klassestruktur' (Standing 2009, 98-117). Han opdeler den globale arbejdsstyrke på syv distinkte strata (Weberske idealtyper) på grundlag af deres respektive adgang til 'social indkomst' (se nærmere i det følgende). Heriblandt fremkomsten af 'prekariatet', som befinder sig i den nederste halvdel af skalaen, og samtidig, i kraft af sin kvantitative vækst og sine 'usikkerheder', har potentiale til at erstatte proletariatet/arbejderklassen (hvis antal svinder, jf. Standing 2009, 109) som den drivende kraft bag institutionelle nyskabelser. Det hilser Standing som sagt velkommen, og det gør han til dels med samme

argument, som bruges af neo-liberale: Den fleksibilisering af arbejdsmarkeder og underminering af sociale sikkerhedsnet, som nationalstater i Europa har forfulgt de seneste årtier, er en nødvendighed. For de 'sikkerheder', arbejderklassens sociale reformer afstedkom,

"weakened the incentive to labour and distorted the market mechanisms needed for efficient resource allocation" (Standing 2009, 42).

Der er tale om en økonomisk set uhensigtsmæssig socialisering af arbejdsstyrken:

"Proletarization implies a shift to labouring in a full-time job for years on end, as an employee, whereas the emerging model requires workers to be mobile, available to sell their labour in flexible ways" (Standing 2009, 67).

En af de "værste effekter af fagforeningsæraen" er den "kompetencesvækkelse", der kan komme af langvarig ansættelse (Standing 2017, 41). Standing nævner mange faktorer, men gør ikke teoretisk rede for, hvad de trends, der har skabt den nye æra kommer af. Hans tilgang er normativ, og hans ærinde er politisk: Den 'de-commodification' af varen arbejdskraft, socialdemokrater forfulgte i det 20. Århundrede, var "fejlagtig" (Standing 2009, ix). I stedet bør man søge at forstå, hvad den uundgåelige eksistens af det nødvendige, fleksible globale arbejdsmarked indebærer, så forandringen kan gøres tålelig gennem indførsel af en "ny paradispolitik, en let utopisk dagsorden" (Standing 2009; 2017, 7). Til det formål synes Standings strategi i alt væsentligt at være: Først og fremmest skal arbejdsbegrebet udvides med inspiration fra det antikke Grækenlands tænkere. Derpå skal den nye vision om 'Det gode Samfund' bane vej for, at producenterne

frit kan vælge deres foretrukne aktiviteter på et åbent, globalt arbejdsmarked, understøttet af nye institutioner på globalt plan: bl.a. et internationalt akkrediteringsinstitut for 'occupations' (til forskel fra 'labour'), nye forhandlingsorganer mellem 'prekariat' og stat, arbejdsgivere og andre grupper af arbejdstagere samt adgang til en universel basisindkomst. Med vejviseren til den utopiske vision følger en advarsel: Bruger det politiske 'centrum-venstre' ikke kortet, og bliver 'prekariatet' ikke til en klasse "for sig selv" (dvs. opnår klassebevidsthed), vil verden blive kastet ud i inferno: 'Prekariatet' vil bringe neo-fascister til magten (Standing 2009; 2017, 16, 295-347).

Lad os se nærmere på Standings socio-økonomiske opdeling i en ny globaliserings-klassestruktur mellem de syv distinkte strata. Klasserne opstilles i faldende orden i forhold til deres gennemsnitlige sociale indkomst. Standing bruger 'social indkomst' som en idealtypisk model med fem, senere seks bestanddele: subsistens-rettet egenproduktion, pengeløn, virksomhedsbaseret eller beskæftigelsesrelateret velfærd (som f.eks. understøttelse ved arbejdsløshed og sygdom), sociale overførsler via staten, overførsler via slægt eller lokalsamfund og endelig privat udbytte af opsparing og investeringer (Standing 1997, 17 f.; 2017, 30).

De syv klasser er: den herskende klasse, bestående af et plutokrati og en elite, et 'salarium' i ledelsen af virksomheder og stater, 'proficians', som er højtbetalte selvstændige; den gamle arbejderklasse; et 'prekariat' med mere usikre beskæftigelsesvilkår; de arbejdsløse; og endelig et lumpen-prekariat (eller underklassen) (Standing 2009, 98-117; 2014a, 13-32; 2014b; 2017, 28 ff.).

Standings opdeling har egentlig flere årtier på bagen, omend han omdøbte 'flexiworkers' til 'prekariatet' i 2009 (se Standing 1997, 23-26; 2009, 109-114). Han definerer 'prekariatet' ved tre forhold: 'Prekariatet'

mangler de syv slags arbejdsrelaterede sikkerheder, som "socialdemokrater, arbejderpartier og fagbevægelsen efter Anden Verdenskrig arbejdede for"; det har en "særlig struktur i den sociale indtægt", der gør det sårbart (kun pengeløn); og det savner en erhvervsbaseret, sikker identitet og adgang til karriere (Standing 2017, 21 f., 28-53). Tilbage i 1997 fremsatte Standing den forhåbning, vedrørende sin meget skematiske/taxonomiske fremgangsmåde, at "some of the glaring gaps will be filled by ongoing research" (Standing 1997, 8). Men som andre kritikere fremfører, bygger hans argumentation kun i ringe grad på videnskabeligt belæg. Conley konstaterer i sin anmeldelse af hans bog *The Precariat* i Book Review Symposium (2012), at bogens centrale argumenter baseres på antagelser om, hvem 'prekariatet' er, og hvordan de føler, altså empiriske spørgsmål. Men bogen mangler primære data eller substantielle sekundære data for at kunne besvare dem. Standing synes at have en "hot-line to the collective psyche of the precariat", men ingen indikation af, hvordan han kan vurdere de anførte "statements to be valid or accurate" (Conley 2012, 687). Selv anfører Standing, at der ikke findes anvendelig statistik (bl.a. fordi nationale statistikker og ILO's definitioner ignorerer, at "work is not labour" (2009, 35; 2012, 691; 2017, 36). Han har aldrig forsøgt at forsyne sine idealtyper med empirisk operationelle kriterier, som f.eks. Esping-Andersen gør det (1990; 1993).

Standings forsvar for brug af 'billeder', i stedet for koncepter og videnskabeligt belæg, hænger sammen med hans grundlæggende idealistiske tilgang: Billeder og visioner "are essential for guiding us in thinking of the future of work and labour" (Standing 2009, 110) Og det er visioner, der skaber forandring i verden: Hvert århundrede synes ifølge Standing at begynde med en 'ny progressiv vision' (Standing 2017, 296). En

udbygning af arbejdsbegrebet med koncepter fra oldgræske tænkere vil derfor kunne lægge grunden for *'Det gode Samfund'* (udbybet bedst i Standing 2009).

Standing omtaler både Karl Marx og Karl Polanyi, men på en yderst ejendommelig måde, som det vil føre for vidt at kritisere her (Standing 2009). Denne artikels forfatter nøjes med at konstatere, at Standing forkaster tidligere konceptualisering uden teoretisk diskussion, og at han ignorerer eller karrikerer væsentlige aspekter af andre teoretikers begrebsapparat.

For at nå frem til at proletariatet skrumper, omdefinerer Standing proletariatet/arbejderklassen med tilbagevirkende kraft: Proletariatet har aldrig befundet sig i en prekær situation; arbejderklassen var *"lønmodtagere i faste, stabile job med fast arbejdstid, en klar vej op ad karrierestigen, med fagforeninger og overenskomster"* (Standing, 2017, 21). Arbejderklassen var

"typically men in manual jobs, stably employed, paid relatively high wages and inclined to belong to unions. They also include some people working in service, in regular jobs, many of whom are women." Han kan så tilføje, at *"With numbers dwindling, their old labourist agenda lacks legitimacy"* (Standing 2009, 109).

Og klasse modsætninger ser Standing ingen af:

"The key figures in the industrial citizenship era were the employer and employee. For much of the twentieth century social, economic and labour policy focused overwhelmingly on the employee, and his needs and aspirations. This served the interests of capitalism and the state very nicely. It was not appropriate then, and it is certainly not appropriate in the Global Transformation." (Standing 2009, viii).

Der er som sagt ikke statistik at gå til for at vurdere, om 'prekariatet' vokser, men i kraft af sin restriktive definition på proletariatet, synes Standing at kunne rubricere de kinesiske industriarbejdere i denne gruppe (i og med at de har lave lønninger og arbejder under 'brug-og-smid-væk' ansættelsesforhold, jf. Standing 2017, 61 f.). Lægger man kinesiske arbejdere til andre undergrupper, som ifølge Standing 'overlapper' med prekariatet, såsom midlertidigt ansatte, deltidbeskæftigede, solo-selvstændige, callcenter-ansatte, praktikanter, kvinder, unge, handicappede, kriminelle og migranter, så lægges der klart op til, at klassen globalt set må være stor og voksende.

Alt i alt: Standings begrebsapparat er blevet kritiseret for fejende generaliseringer, mangel på teoretisk robusthed og empirisk underbygning, og den kritik kan jeg tilslutte mig (se Conley 2012; Seymour 2012; Spencer 2012; Breman 2013; Hudson-Sharp 2015; Choonara 2018).

Marx' klassebegreb og "arbejderklassens politiske økonomi"

Der er i princippet kun to måder at tænke teoretisk omkring klasse på: enten som en strukturel lokation, som Standing gør det, eller som en social relation, som Marx gør det i tilknytning til sin analyse af den kapitalistiske samfundsformation⁷.

Standing behandler klasse som en form for 'stratifikation', et lag i en hierarkisk struktur, som er differentieret i forhold til 'økonomiske' kriterier – at ligne med en geologisk model, hvor princippet er en sammenligning mellem folk, der altså kun indirekte står i relation til hinanden. Økonomisk og politisk sfære anskues adskilt. Denne type klassebegreb kan ikke hjælpe os med at forstå lovmæssigheder i, hvordan folk havner i de forskellige klasser, hvordan

systemet reproduceres, og det kan ikke forklare udvikling af samfundet som en integreret del af teorien.

Marx anvender et socialhistorisk begreb om klasse som en relation mellem producenter og 'udbyttere', der er bestemt af den specifikke form, hvori merarbejde pumpes ud af de direkte producenter i de forskellige, historiske samfundsformationer⁸. Det er på grundlag af sin analyse af den kapitalistiske produktionsmåde, Marx tilskriver proletariatet dets historiske rolle.

I det socialhistoriske klassebegreb opereres der med en gennemgående opdeling gennem store dele af menneskehedens historie mellem direkte producenter og grupper, der ikke tager del i den produktive aktivitet i forbindelse med det menneskelige samfunds 'stofskifte med naturen' (men har andre funktioner for samfundet). Disse grupper tilegner sig i stedet dele af udbyttet af de direkte producenters arbejde. Denne relation mellem producenter og 'udbyttere' skaber interesseforskelle i forhold til fordelingen af resultatet af den produktive aktivitet; disse interesseforskelle kan avle konflikter, politisk kamp og mobilisering — og sociale bevægelser, som omformer gamle institutioner og skaber nye.

Kapitalisme adskiller sig fra andre sociale former, fordi producenter er afhængige af adgang til markedet for at få adgang til produktionsmidlerne, og fordi udbytning foregår via økonomiske mekanismer, ikke med militær, politisk eller juridisk magt, som det f.eks. var tilfældet for feudalherreres udbytning af bønder. I europæisk middelalder var økonomisk og politisk sfære ikke adskilt, og bønderne var både undertrykt og udbyttet. Selv om kampen om rådighed over merarbejdet forblev det centrale emne for klassekonflikt, var hemmeligheden ved den nye sociale form ifølge Marx, at udbytningen nu var af rent økonomisk karakter og ikke længere kunne skelnes fra organi-

seringen af produktionen. Derfor fremstod den ikke som en politisk kamp, men som en kamp omkring vilkårene og betingelserne for arbejdet. Udbytningen var skjult fra den politiske sfære, selvom systemet var betinget af den politiske konfiguration af samfundet som helhed, formet gennem henholdsvis styrkeforholdet mellem klasserne og statens magt. Så klassekampen tog sit udgangspunkt i selve produktionen, og det var nyt.

Kapitalisme er således et system, i hvilket hovedparten af samfundets arbejde udføres af ejendomsløse arbejdere, som er tvunget til at sælge deres arbejdskraft i bytte for en løn for at få adgang til livsfornödenheder og til selve arbejdet. Også kapitalistklassen er afhængig af markedet: Alle varer og tjenesteydelser bliver produceret med henblik på et profitabelt bytte på markedet. Dette system af fremmedgørende markedsafhængigheder⁹ betyder, at kravene fra konkurrence og profitmaximering er livets fundamentale regler. På grund af disse regler er kapitalisme et system, der hele tiden er drevet til at forbedre arbejdsproduktiviteten ved tekniske midler og således har skabt umådelig rigdom i forhold til tidligere tiders sociale former (Wood 1995; 1999).

Arbejderklassen har magt i sin relation til kapitalen, for dens bidrag i produktionsprocessen er vital for samfundslivets opretholdelse. Og kapitalens akkumulationstvang indebærer, at arbejderklassen teoretisk må formodes at vokse i antal. Marx fremsatte påstanden om væksten i antallet af lønarbejdere i *Det Kommunistiske Manifest* (1848), hvor der ikke kan have været ret mange proletarer. Lønarbejdere kom først til at udgøre flertallet af den globale arbejdsstyrke engang i løbet af 2013: omkring 1,6 milliarder mennesker (ILO 2013, efter Choonara 2018).

Arbejderklassen har en fælles interesse i kraft af sin homogene situation i forhold

til udbytningen, men den er også adskilt af mangfoldige modsætninger mellem de mange undergrupper, den kan opdeles i. Det forhold, at udbytningen foregår i og med selve produktionsprocessen (den uadskillelige produktion af henholdsvis merarbejde, varer og tjenesteydelser, der skal dække samfundets behov), gør det nødvendigt for kapitalistklassen at have kontrol med produktionens organisering, så købet af arbejdskraften på markedet kan føre til en passende kvantitet af merarbejde i produktionen. Men kapitalens kontrol med og overvågning af produktionen giver samtidig impulserne til potentielt at gøre arbejderklassen til en kæmpende klasse: Der må kæmpes om arbejdsdagens længde og intensitet, om løn- og ansættelsesbetingelser, om arbejdsmiljø osv. I *Kapitalen* brugte Marx begrebsapparatet fra den borgerlige 'politiske økonomi' til at skabe sin analyse, men på en række punkter brød han med den logiske fremstilling og gav plads for den historiske: den såkaldt 'oprindelige akkumulation', længden af arbejdsdagen, lønnens størrelse, størrelsen på profitraten – svaret på disse spørgsmål var ikke givet på forhånd¹⁰, de blev besvaret ved hjælp af klassekampe, hvorved 'arbejderklassens politiske økonomi' åbenbarede sig.

Konceptualisering af arbejderklassens prekære situation

Det er i første omgang værd at bemærke, at ordet 'prekær' ('precarious', 'prekär', 'precaire') siden den industrielle revolutions begyndelse har været anvendt rutinemæssigt men uformelt ved karakterisering af tendensen i arbejderklassens almene (og især særligt udsatte arbejderkategoriers) livs- og ansættelsesforhold (jf. f.eks. Smith 1776, 119; Babbage 1832, § 412; Le Play 1855, passim; Marx 1867, 519 f.; Le Play

1877-79, bd. II, III, IV og VI, passim; Kirkup 1892, 8, 284, 340 f. samt 357 f.).

Robert Owen yder et vigtigt bidrag til konceptualiseringen i 1817. I sin beretning til *The Committee of the House of Commons on The Poor Law* redegjorde han for den prekære situation, konkurrencen med maskineriet hensatte arbejdereren i.

"The immediate cause of the present distress is the depreciation of human labour. This has been occasioned by the general introduction of mechanism into the manufacturers of Europe and America [...]

When, therefore, it became necessary to contract the sources of supply, it soon proved that mechanical power was much cheaper than human labour; the former, in consequence, was continued at work, while the latter was superseded; and human labour may now be obtained at a price far less than is absolutely necessary for the subsistence of the individual in ordinary comfort." (Owen 1817, 54 f.)

Et bidrag fra Engels (1844) tilføjede redegørelsen for mekanismen omkring den kapitalistiske *krisecyklus*, som omkring hvert tiende år siden 1825 havde sat hele den industrielle og kommercielle verden i stå. Konkurrencen mellem kapitalister førte regelmæssigt til fald i lønninger, priser og beskæftigelse — til ophobning af varer på den ene side, og arbejdsløshed og prekarisering på den anden. Fourier beskrev fænomenet som 'overflodskrise'.

I *Kapitalen* (1867) fremlagde Marx sin analyse af den kapitalistiske akkumulationsproces. Marx's begreb 'kapital' var ikke fysiske penge eller maskiner, men som sagt en social relation. Hvad der så ud som et frit og lige kontraktligt bytte mellem arbejder og kapitalist — på markedet — var aldeles ikke lige, når man bevægede sig ind i produktionens hemmelige værksted, for her var 'terningerne forfalskede': Arbejderne

konkurrerede med maskineriet, som var kommet til verden, finansieret ud af selv-samme arbejderes merarbejde, og konkurrencen med maskineriet (og mere sårbar arbejdskraft som kvinder og børn) mindskede hele tiden arbejderens markedsmagt. Ydermere havde kapitalisten fået nye magtmidler: Det stod dem frit for at afskedige arbejdere eller lukke og flytte fabrikker, og i selve fabrikken havde kapitalisten skaffet sig en uhørt grad af kontrol over selve produktionsprocessen. Profitmotivet drev til hastig udvikling af arbejdets produktive kræfter, og herigennem blev der samtidig produceret overflødiggjort arbejderbefolkning, eller, som Marx kaldte det, en 'industriell reservearmé' — som på sin side var nødvendig for at sikre rådighed over arbejdskraft til pludselige udvidelser af aktiviteten i form af nye produkter eller brancher. Lønarbejdernes eksistensbetingelser var helt igennem 'prekære' (Marx 1867, 516, 519 f.).

'Den industrielle reservearmé' er et centralt begreb i denne sammenhæng. Marx definerede den som sagt som 'relativ overflødig befolkning', der både genereres af og er nødvendig for kapitalismen; en befolkning, hvis leveomkostninger er lavere end arbejderklassens, og hvis medlemmer er tilgængelige for udbytning i de områder af økonomien, der ekspanderer. Han opdelte den på tre grupper: 'flydende overbefolkning' (arbejdere der er gjort overflødige af økonomisk recession eller af rationalisering), 'latent overbefolkning' (migranter fra områder med landbrug) og 'stagnerende overbefolkning' (paupere - invalide, syge, gamle, forældreløse børn m.m. - og vagabonder). I økonomiske krisetider eller ved teknologiske forandringer afskediger arbejdsgiverne arbejdere i massevis og fornyr således reservearméen. Den industrielle reservearmés funktion er at holde omkostningerne til arbejdskraft nede i nye og ekspanderende industrier, også i tider

med vækst og stigende efterspørgsel efter arbejdskraft (Marx 1867, Kapitel 6:1:c, især 505-520; Greer 2016, 165).

Opgaven for økonomisk teori er, ifølge Marx, at forklare udviklingsvejen for en akkumulerende kapitalistisk økonomi over tid, og den opgave løfter han med hovedværket *Kapitalen*. Drivkraften er ifølge Marx profitmotivet, og kapitalistisk dynamik kan antage mange former. Økonomiens institutionelle struktur øver indflydelse på den vej, udviklingen tager — og her spiller arbejderklassen, i sin kamp om magt med kapitalistklassen, en rolle for institutionernes udvikling, Arbejdsløshedsunderstøttelse, socialpolitik og andre former for 'decommodification' i Europa har skabt andre leve- og arbejdsvilkår end dem, vi finder for arbejdere i andre dele af verden.

Udover at forklare arbejdsløshed og prekære arbejdsforhold teoretisk, kommer Marx også ind på klassebevidsthedens dannelse, som ligger til grund for den praktiske realisering af 'arbejderklassens politiske økonomi'.

Her brugte han, som tidligere beskrevet, den engelske historie om regulering af arbejdsdagens længde (Marx 1867, Kapitel 3:4, 177 ff.) — resultatet af en 'borgerkrig' mellem arbejderklasse og kapitalistklasse — som illustration af sin analyse: I og med arbejderen ikke havde andre eksistensmuligheder end at sælge sin arbejdskraft, og i og med kapitalisten var motiveret af profit, var det nærliggende for kapitalisten at bruge sin markedsmagt til rovdrift på arbejdskraften. Derfor måtte arbejderne i fællesskab, "*som klasse*", gennemtvinge vedtagelsen af en lov, "*en almægtig social barriere, der skal forhindre arbejderne i at sælge sig selv og deres afkom til død og slaveri gennem den frivillige kontrakt med kapitalen*" (Marx 1867, 241).

Arbejderklassen er potentielt en kæmpende klasse, men magten til at kontrollere produktion og tilegnelse, og magten til at

allokere samfundsmæssigt arbejde og ressourcer, var som udgangspunkt forsvundet fra den politiske arena og forvist til 'økonomien', hvor den var blevet privatiseret. Her blev kampen som sagt til en kamp mellem arbejder og arbejdsgiver om arbejdsbetinger og vilkår for salget af arbejdskraften. De moderne arbejderklassebevægelser skriver sig ind i historien med kampe af både økonomisk og politisk karakter. Konceptuelt hænger disse kampe sammen, men sammenhængen er sløret af adskillelsen af politisk og økonomisk sfære. Marx benævner selv fagforeninger som '*skolerne i socialisme*' (ifølge Hamann 1869).

Marx redegjorde således for klassebevidsthed som integreret led i sin analyse af udviklingsvejen for den akkumulerende kapitalistiske økonomi: Klassebevidstheden opstod af interessemodsatninger i 'økonomien', for så vidt som arbejderklassen bevægede sig ind på den politiske arena og konfronterede borgerskabet som klasse — ved f.eks. at få vedtaget beskyttelseslovgivning. Så havde den konstitueret sig som en klasse '*für sich*', med det Hegelske udtryk, som også Standing bruger. Man kan anskue Marx's teori som en teori om stadier i udviklingen af magt hos arbejderklassen i forhold til kapitalistklassen: fra lavere til højere. Sådan så det vitterlig også ud til at gå i Europa — fra 1880'erne og et godt stykke tid frem.

Polanyi om markedsøkonomi og samfund

For Karl Marx åbenbarede arbejdskraftens fiktive karakter som vare sig i selve produktionsprocessen, men socialhistorikeren Karl Polanyi havde den tilgang, at arbejdskraftens fiktive — og dermed ufleksible — natur var åbenlys, lige fra et arbejdsmarkeds første færd. Han fandt de marxistiske standardanalyser af 'klassekampen' for 'økon-

mistiske': De fokuserede for snævert på den relative styrke hos arbejdere og arbejdsgivere i produktionen snarere end at analysere det større politiske felt, hvori konflikterne opstod.

"Klassers skæbne bliver oftere bestemt af samfundets behov end samfundets skæbne bliver det af klassers behov" (Polanyi 1944, 159).

Ifølge Polanyi er det udøvelsen af statsmagt, der grundlæggende former den relative styrke hos forskellige sociale aktører, og til det politiske system føjede han stater placering i forhold til og ageren over for hinanden.

Standing ser en analogi mellem den 'globale transformation', vi befinder os i nu, og *The Great Transformation*, som Polanyi beskrev i 1944. Standing mener, at det, Polanyi heri beskrev, var et system af nationale markedsøkonomier og institutioner, der indlejrede økonomien i samfundet, mens vi nu befinder os i en helt ny æra af 'global transformation'. Men Polanyi skrev - historisk og teoretisk - om et globalt system, hvis grundlæggende drivkræfter er de samme som i dag, men hvis institutioner var andre. Han skrev om 'fire institutioner, som 1900-tallets civilisation hvilede på', hvoraf to var politiske og to økonomiske, eller, klassificeret på en anden måde: to internationale og de andre to nationale. Institutionerne var henholdsvis magtbalancen mellem de europæiske stormagter, der sikrede den lange fredperiode mellem Napoleonskrigene og Første Verdenskrig, den internationale guldstandard, det selvregulerende marked og endelig den liberale stat (Polanyi 1944, 3). Omkring den internationale guldstandard bemærkede han, at de liberale økonomer så den som en ren økonomisk institution, hvor den reelt var en del af en social mekanisme. 'Haute Fi-

nance' repræsenterede den internationale økonomis fordring om sammenhængskraft i verdensmarkedsøkonomien i og med fordringen om bevarelse af guldstandard¹¹. Demokratiske regeringer i 1900-tallets Europa stod i et dilemma mellem guldstandardens krav og de samfundsmæssige behov for at beskytte befolkninger og virksomheder mod verdensmarkedets pres.

Polanyi opstillede en teori om udviklingen af de forrige hundrede års markedsamfund som formet gennem en 'dobbelt bevægelse'. På den ene side en bevægelse af laissez-faire — forskellige gruppers bestræbelser på at udvide råderum og indflydelse for selvregulerende markeder, hvis princip — 'fuldstændig unaturligt'¹² — var baseret på egennytte. På den anden side bevægelser i samfundet, der udsprang af beskyttelsesbehov og sociale behov for retfærdighed. Polanyi gik i polemik med Mises og skrev:

"Teknisk set er det sandt, at 'arbejdsløshed i de kapitalistiske lande skyldes den kendsgerning at både regeringerne og fagforeningerne sigter mod at opretholde et lønniveau, som ikke harmonerer med den eksisterende arbejdsproduktivitet'. For hvordan kunne der være arbejdsløshed, spørger Mises, hvis det ikke var fordi arbejderne 'ikke er villige til at arbejde til den løn, de kunne få på arbejdsmarkedet for det stykke arbejde de evner og er villige til at udføre?' Dette gør det klart, hvad arbejdsgivernes krav om arbejdskraftens mobilitet og lønnens fleksibilitet virkelig betyder: præcis det som vi ovenfor beskrev som et marked, hvor menneskeligt arbejde er en vare." (Polanyi 1944, 185).

Hvad vi tænker på som 'markedssamfund' eller 'kapitalisme', er ifølge Polanyi formet af begge disse bevægelser. Det er en urolig og flydende hybrid, som reflekterer skiftende balancer mellem magter, der strides (Block 2008).

Historisk havde pendulet ifølge Polanyi svinget frem og tilbage mellem større råderum for markedskræfterne og bedre beskyttelse af sociale gruppers liv og vilkår. Pendulet blev i lige så høj grad igangsat af ideologi og af statsmagt som af økonomisk magt, og adskillelsen af økonomisk og politisk sfære bragte ulykker med sig for samfundet.

På den ene side er arbejde, jord og penge alle 'fiktive varer', idet de ikke — som andre varer — kan produceres på grundlag af markedets prissignaler; de er ikke fleksible af natur. At behandle dem, som om de var varer, er ødelæggende for det sociale liv, men det er præcis, hvad utopien om det selvregulerende marked tilskynder til. Polanyi mente, at arbejdskraften sandsynligvis ville gå til, hvis den ikke var andet end en vare.

Fabrikslovgivning, sociallovgivning og ikke mindst fagforeninger var ifølge Polanyi en samfundsmæssig reaktion; beskyttelsesforanstaltninger i forhold til de ødelæggende virkninger af at gøre den fiktive vare 'arbejde' til en markedsvarer; disse institutioners funktion var at gribe ind i loven om udbud og efterspørgsel af menneskelig arbejdskraft; fjerne den fra markedspladsen. Men herved greb beskyttelsesforanstaltningerne omvendt ind i markedsmekanismen og truede det økonomiske liv.

"For samfundets skyld må markedsmekanismen begrænses. Men det kan ikke gøres uden alvorlig fare for det økonomiske liv og derfor for samfundet som helhed. Vi er fanget på hornene af et dilemma: — enten at fortsætte på vejen mod et utopia, der fører til ødelæggelse, eller at standse op på denne vej og risikere at dette fantastiske, men ekstremt kunstige system hopper ud af gear." (Polanyi 1940, 20).

Dilemmaet nedbrød den globale verdensøkonomis sammenhængskraft, og Polanyi

sætter vandskellet med guldstandardens sammenbrud¹³. New Deal, Sovjets femårsplan, fascisme og nazisme var forskellige måder at hoppe fra det disintegrerende verdensmarked over på den nationale økonomis redningsflåde. Den internationale guldstandard var basis for verdensøkonomien, netop som et sammenhængende system af kapitalmarkeder, valutamarkeder og varemarkeder i international målestok, og

"Den økonomiske og politiske sfære var adskilt. Dette er nøglen til dets hurtige sammenbrud. For forventningen om, at en sådan tilstand kunne være noget som helst andet end transitorisk var en illusion. Et samfund, der i sin kerne indeholder en separat, selvregulerende og autonom økonomisk sfære er en utopi." (Polanyi 1940, 17).

Polanyi vurderede, at det ville kræve en ny international orden med en organiseret magt, der kunne gennemtrænge den nationale suverænitæt, hvis Europa skulle ud af moradset og af ruinerne af 1900-tallets ødelagte institutioner. Han var tilhænger af noget i retning af John Maynard Keynes' forslag om en Clearing Union, der ville tillade hvert land af sætte høje mål for beskæftigelsen og beskytte sine borgere mod globale markeds kræfter. I virkelighedens Europa blev det USA's Roosevelt-administration, der kom til at sikre politiske forhandlinger om dannelsen af en række mellemstatslige institutioner; vel at mærke konstrueret på grundlag af helt andre filosofier og en anden ideologi end laissez-faire-politikken. 'Højfinans' var skandaliseret af bankkrakket i 1929, laissez-faire-politikken af fascismen, som den blev anset for årsag til. En periode af institutionelt kaos blev afløst af en ny, institutionelt afgrænset periode i den kapitalistiske verdensøkonomis akkumulationsproces 1945-1970.

De internationale monetære- og handelsinstitutioner blev reformeret på en sådan måde, at nationalstaternes ret og pligt til at beskytte deres arbejdere, virksomheder og valuta mod ødelæggelser fra uregulerede verdensmarkeds kræfter blev anerkendt. De blev i sidste instans ikke forsynet med regeringsmagt — i stedet indtog USA rollen som verdensleder i de næste tyve år.

Ved at flytte kontrollen med pengepolitikken fra private til offentlige hænder indskrænkede Bretton Woods-systemet råderummet for 'finansialisering' — at handel og produktion blev udskiftet med finansielle transaktioner og spekulation. Det tvang investeringerne væk fra spekulation, ind i handel og produktion. Perioden 1950-75 bød på enorme vækstrater. Samtidig gav den nye internationale ramme mulighed for, at nationalstater kunne opbygge velfærdssamfund og tilstræbe fuld beskæftigelse, skærmet bag kapitalkontroller og afkoblingen af ydre og indre målsætninger for den økonomiske politik (Eichengreen 2008). En lang række europæiske stater sikrede arbejdskraften imod at blive behandlet som 'en vare som alle andre'.

Det er udelukkende denne historiske periode 1945-70, der tjener som empirisk grundlag for Standings definition af arbejderklassen.

Sociale rettigheder og de-commodification

Vi skal nu se på 'arbejderklassens politiske økonomi' fra en praktisk, historisk vinkel - som udvikling af klassebevidstheden og af nye institutioner, som igen kan blive sat under angreb på grund af det dilemma, Polanyi beskrev - et dilemma, vi fremdeles befinder os i.

"Socialismen er både en teori om social udvikling og en virksom kraft i det 19. århund-

redes historie", skrev Thomas Kirkup i 1892 (s. 13).

Standings billede af 'prekariatet' er ikke væsensforskellig fra billedet af proletarerne, som var helt afhængige af det 'prekære lønarbejde' i det 19. århundredes første halvdel. Men det vendte socialismen op og ned på.

Robert Owen havde været den første til at indføre kortere arbejdstid på sin fabrik i Lanark; han var en varm fortaler for fabrikslovgivningen — *"en af århundredets gavnlige reformer"* (Kirkup 1892, 59) og et led i arbejderklassens konstituering.

De socialistiske aktivister forstod, at arbejderklassen repræsenterede et socialt subjekt med enorme politiske potentialer. *"Hvis politik er kunst, så var dette et mesterstykke"*, skrev Donald Sassoon i sit værk om den vesteuropæiske venstrefløj (Sassoon 1996, 7). Arbejderklassen blev ikke opfundet, men som udgangspunkt var proletariatet langt fra en homogen masse, heller ikke inden for de enkelte nationer.

Vigtige dagsordener for klassebevidsthedens udvikling blev sat i slutningen af det 19. århundrede. I en resolution på II Internationales kongres i Paris i 1889¹⁴ krævede man anerkendelse af fagbevægelsen og omfattende regulering af arbejdsforholdene: f.eks. otte timers arbejdsdag, forbud mod børnearbejde, adgang til uddannelse, arbejdsgiveransvar for ulykker, minimumsløn i hvert land, ligeløn for mænd og kvinder og lokale fagforeningstakster for udenlandske arbejderes arbejde — og kontrol med det hele i form af, at arbejderne fik ret til at udpege fabriksinspektører, som stat og kommuner afholdt lønnen for — også internationalt. Det stærke tyske socialdemokrati tilføjede i Erfurt-programmet af 1891 krav om en statsreform: demokratiseringen af samfundet, velfærdsstaten og reguleringen af arbejdsmarkedet (Sassoon 1996).

Socialisterne var langt fra enige, heller ikke om værdien af parlamentarismen, men efter store udvidelser af politiske rettigheder konstaterede Eduard Heimann, at selvom sociale reformer måske var blevet indført for at undertrykke mobilisering af arbejderklassen, så kom de til at virke omvendt: Klassernes magtbalance ændres fundamentalt, når arbejderne får sociale rettigheder, for 'den sociale løn' mindsker arbejderens afhængighed af markedet og af arbejdsgiverne, og bliver således til en potentiel magtressource. Socialpolitik introducerer et fremmedelement i den kapitalistiske økonomi; det er en trojansk hest, der kan gennemtrænge grænsen mellem kapitalisme og socialisme (Heimann 1929, her efter Esping-Andersen 1990, 11).

Sådan så mange arbejdsgivere også på det: *"Vi må bort fra understøttelserne, således at ledigheden kan komme til at trykke direkte på lønnen"* (A. P. Møller 1927, cit. efter Odgaard & Laubjerg, 1979).

Tre årtier senere fik arbejderbevægelsen sine 'internationale fabriksinspektører' af en slags. At oprettelsen af ILO blev en del af fredstraktaten efter Første Verdenskrig var resultatet af succesfuld lobbyisme fra et af de internationale sekretariater i arbejderbevægelsen (som blev til International Federation of Trade Unions, 1913-19). Her tog man fat på at skabe internationale standarder for arbejdslivet — en nation kunne ikke alene gå i spidsen uden at blive undermineret af den internationale konkurrence (som formuleret af Owen 1817).

I 1933, midt under den store depression i USA, konkluderede den amerikanske diplomat James T. Shotwell, at ILO havde realiseret de fleste af arbejderbevægelsens oprindelige mål omkring sikring af standarder for arbejdslivet. I ILO's første tid havde skiftende direktører oven i købet haft større ambitioner end det: Også arbejdsløsheden skulle bringes under kontrol. Man ønskede,

at ILO skulle sætte sig i spidsen for en international koordinering af verdensøkonomien. Sådanne socialdemokratiske aspirationer (offentligt finansierede, internationale beskæftigelsesprogrammer osv.) kunne dog aldrig lade sig gøre i ILO's tre-parts-struktur — både arbejdsgiverrepræsentanter og stater ville jo skulle bringes med om bord. Planerne havde ingen gang på jorden, og tre årtier senere var de opgivet (jf. Braithwaite and Drahos 2000).

I Danmark og i Sverige lykkedes det på samme tidspunkt (1933/34) stærke arbejderbevægelser at tage de første skridt mod omskabelse af laissez-faire-markedssamfundene i Europa. Efter Anden Verdenskrig, og på baggrund af den kaotiske periode af krige, kriser og fascisme i Europa, blev udviklingen af velfærdssamfund en generel trend: Nationalstaterne stod nu som garant for udbredelsen af borgernes sociale rettigheder.

Men Polanyi's dilemma var uændret, og Marx's analyse af tvang til konkurrence og profitmaksimering havde stadig gyldighed. Med ekspansionen skærpedes også konkurrencen. Robert Brenner har i bogen *The Economics of Global Turbulence* (2006) beskrevet verdensøkonomiens udvikling fra 1945 til 2005 og redegjort for mekanismer af overproduktion og over-konkurrence, som lå bag den langvarige krise siden begyndelsen af 70'erne. Den økonomiske krise førte til en ideologisk offensiv (Harvey 2005), og inden længe begyndte pendulet at svinge mod mere råderum for markeds kræfterne igen. I USA mobiliserede neo-klassisk orienterede kræfter med held på drastiske skattesænkninger, afvikling af regulering og nedskæring af sociale programmer. Fremmedelelementer fra 'arbejderklassens politiske økonomi' blev luget ud igen, en ny periode påbegyndtes.

Vækstperioden fra 1945 havde budt på en god cirkel af teknologisk udvikling og

innovation som metoder for kapitalen til at undslippe konkurrencepres — ved at udvikle produktiviteten eller diversificere ind i nye produkter eller brancher, hvor konkurrencen var mindre intens — og ved deling af produktivitetstilvæksten med arbejderklassen, som sikrede efterspørgslen på massemarkeder.

Men den fortsatte intensivering af konkurrencen ændrede virksomhedsstrategier¹⁵. Bølgen af arbejderuro i Europa i 1960'erne og 70'erne blev et væsentligt spark til den transnationale ekspansion af vesteuropæisk selskabskapital til lavtlønsområder. Relokalisering til områder med 'svagere' arbejdskraft kunne sikre højere profitabilitet.

Sammenbruddet i Bretton Woods-systemet og den senere deregulering af nationale kapitalmarkeder åbnede igen for bedre adgang til 'finansialisering' – det, at kapital kunne udskifte handel og produktion helt med finansielle transaktioner og spekulation. Allerede midt i 70'erne oversteg penge-transaktioner værdien af verdenshandelen mange gange¹⁶. Finansialiseringen affødte lav økonomisk vækst og dermed en yderligere svækkelse af arbejderklassens markeds-magt.

UK og New Zealand deregulerede deres økonomier i 80'erne efter inspiration fra USA, og på baggrund af en angiveligt bedre økonomisk performance herefter blev der sendt nye ideologiske signaler fra OECD. I 1994 udkom '*Job Study*' (OECD 1994) med klare signaler om, at stater burde forlade den efterspørgselsorienterede, makroøkonomiske politik, der som sit hovedsigte havde hensynet til beskæftigelsen og samtidig deregulere arbejdsmarkederne, så de igen kunne blive fleksible og tilpasse sig den hastige omstrukturering af økonomien, som åbningen for trykket fra den internationale konkurrence på verdensmarkedet indebar.

Dereguleringsdebatten i 90'erne udslette-

de et af de principper, som den Socialistiske Internationale og ILO var blevet grundlagt på: At arbejde ikke længere skulle behandles som en vare (jf. Braithwaite and Drahos 2000).

På ILO-mødet i marts 1995 beklagede talspersonen for gruppen af arbejderrepræsentanter, Bill Brett, den internationale vækst i prekær beskæftigelse, som var følgen af arbejdsgivernes forsøg på at undslippe deres forpligtelser over for arbejdstagerne og de muligheder, der blev åbnet for dem gennem presset for at fleksibilisere arbejdsmarkedene. Beskyttelseslovgivning på arbejdsmarkedene aftog, mens praksis omkring korttidskontrakter, outsourcing, skjult beskæftigelse/soloselvstændige og vikarbureauer tog til. USA's største arbejdsgiver var vikarbureauet Manpower (Marin 2013)

I dag har multinationale virksomheder fra USA, Vesteuropa og Østasien opbygget et globalt system af produktion og udveksling med magt til at lade egne 'love' gælde for selv de mest magtfulde stater, inklusive USA (Arrighi and Silver 1999, 146 f.). Systemet avler, ifølge ILO, prekær beskæftigelse i sine globale forsyningskæder:

Intensiveringen af den internationale konkurrence og presset for at sænke omkostningerne har resulteret i en fragmentation af produktionen, som sammen med outsourcing har ført til en stigning i handel med halvfabrikata, og både tvangsarbejdere, børnearbejdere og skjult ansatte/soloselvstændige beskæftiges i dag i globale forsyningskæder på meget prekære vilkår.

"At arbejdskraften kontrakter sig selv, kan som sådan ses som en "logisk udvidelse af global outsourcing"" (ILO 2016a, 4)¹⁷.

Denne forandring kan ikke adskilles fra udviklingen af nye teknologier, som har gjort det muligt for virksomheder at sammenligne, organisere og styre en produktion,

der er spredt over hele kloden. Teknologisk udvikling har også ført til opkomsten af internetbaserede 'spotmarkeder', hvor beskæftigelse også kan være prekær (platformsøkonomien).

Verdensøkonomien af i dag har ingen pilot. De stærke arbejderbevægelser i Europa er splittede omkring strategier for at håndtere udfordringerne fra det udvidede råderum for markedskræfterne, som er skabt siden 1970'erne. Men 'arbejderklassens politiske økonomi' er tydelig i de europæiske samfund: Fagforeninger og sociale sikkerhedsnet har forhindret, at salgsprisen for arbejdskraft er fuldt fleksibel i forhold til efterspørgslen. Sociale reformer er et magtgrundlag at stå på for arbejderklassen, som Heimann konstaterede i 1929. Den ene halvdel af den industrielle reservearmés funktion - at holde lønomkostningerne nede - har længe været sat næsten ud af kraft i Europa, og bastioner som progressiv indkomstskat, arbejdsløshedsunderstøttelse, socialpolitik, en social dimension i EU og andre former for 'de-commodification' opgives tydeligvis ikke uden sværdslag - selvom bevægelsen ikke er så ideologisk stærk som i den første halvdel af 1900-tallet.

Konklusion

Der eksisterer allerede mange bidrag til konceptualisering af fænomenet prekær beskæftigelse, og det vil være frugtbart for fremtidig forskning i fænomenet at genopdage og videreudvikle begrebsapparatet fra de tænkere, der her er gennemgået. Vi har ikke, som Standing foreslår, brug for 'et nyt ordforråd, der reflekterer klasserelationerne på det 21. århundredes globale marked', men vi er stadig fanget i Polanyi's dilemma mellem realisering af 'det selvregulerende marked' og samfundets sociale sammenhængskraft. Historisk har pendulet længe peget på styrket fleksibilitet på arbejdsmar-

kederne, ikke på styrkede institutioner, der kan beskytte arbejderklassen bedre mod sine prekære betingelser.

Vi har gennem de seneste mere end hundrede år set flere historiske perioder af 'dobbelt bevægelse'. Der er forskelle imellem dem, og der er forskelle mellem historiske epoker af akkumulerende kapitalisme, således som Arrighi og Silver har belyst det (2003). Men de dynamiske kræfter, der er på spil, er de samme som dem, Marx kortlagde i sin analyse i 1867.

Fremtiden kender vi ikke. Men ILO eksisterer stadig som den stærkeste institution i FN-systemet og insisterer fortsat ufortrødent på sine internationale arbejdsstandarder over for stater og andre internationale institutioner: WTO, IMF, OECD, G7-landenes klub osv. Mange andre af ar-

bejderklassens institutioner er stadig med til at forme kapitalakkumulationen. Mange socialdemokratiske partier, der i 1900-tallet bidrog til at knæsette principperne for 'arbejderklassens politiske økonomi' og skabte disse institutioner, er dog svækkede eller udslettede i dag. I et historisk perspektiv gælder det samme ikke for europæisk fagbevægelse. Faldende medlemstal, ja – men sammenligner man med perioden op til Første Verdenskrig, hvor arbejderbevægelsen flyttede mange hegnspele, er organisationsgraden i dag væsentlig højere (se Mann 2012). Hvorvidt prekære arbejdsforhold fortsat vil brede sig i Europa, er et åbent spørgsmål.

NOTER

- 1 "Denne kamp omkring en lovfæstet begrænsning af arbejdsdagen blev ført med så meget større heftighed, som striden her [...] stod om på den ene side det blinde herredømme, som lovene om tilbud og efterspørgsel udøver, og som udgør bourgeoisiets [*middle class*] politiske økonomi, og på den anden side kontrol med den samfundsmæssige produktion gennem samfundsmæssig indsigt og fremsyn, hvad der udgør arbejderklassens politiske økonomi. Derfor var titimersloven ikke blot en stor praktisk sejr, det var et princip, der sejrede. Det var første gang, bourgeoisiets politiske økonomi i fuldt dagslys bukkede under for arbejderklassens politiske økonomi" (Marx 1864, p. 10).
- 2 Gerry Rodgers multi-dimensionelle tilgang og definition er blevet stående som en milepæl. En halv snes år senere finansierede EU seks seminarer med fokus på prekær beskæftigelse, og her tog man analytisk sit udgangspunkt i de samme fire dimensioner: stabilitet og kontinuitet i ansættelsesforholdet, kvaliteten af arbejdsforholdene, adgang til social beskyttelse og stabilitet i indkomst i de fem case-studier i Frankrig, Tyskland, Italien, Spanien og Storbritannien. Igen var måleproblemerne store: Den statistiske identifikation af dimensionerne var fyldt med huller og nogle indikatorer misvisende. (ESOPE Project (2001-03): The European Study of Precarious Employment, a research project funded by the European Commission, DG Research, under Framework Programme 5). Siden har andre forskere (inklusive Guy Standing) bygget videre på terminologien fra 1988. 'Løn-variation' er tilføjet som en komponent i indkomst-usikkerheden, og 'arbejdsrelateret sundhed og sikkerhed' er tilføjet som en femte dimension af usikkerhed, og der er ydermere set nærmere på andre former som eksempelvis 'skjult' ansættelse/solo-selvstændige, hvoraf mange har prekære forhold (Fudge & McCann 2015).
- 3 Se også Best: *The New Competition* (1990) og Piore og Sable: *The Second Industrial Divide* (1984).
- 4 En fjerde årsag blev drøftet på seminaret. 'Prekære job' kunne ses som svar på nye behov, der opstod i takt med, at de sociale re-

- produktionssystemer forandredes i Europa; først og fremmest manifesteret ved kvindernes øgede erhvervsfrekvens og væksten i deltidsjob — omend forskerne fandt det tvivlsomt, om denne trend kunne forklare væksten i prekære job på en fyldestgørende måde.
- 5 “From the nineteenth century up to the 1970s, the representatives of the proletariat — social democratic and labour parties, and trade unions — strove for labour de-commodification through making labor more ‘decent’ and raising incomes via a shift from money wages to enterprise and state benefits. The normal ‘consciousness’ was a desire for more secure employment, to increase the ease of subordinated labour. [/] All labour and communist parties, social democrats and unions subscribed to this agenda, calling for ‘more labour’ and ‘full employment [...]’. It also erased a vision of freedom from labour that had figured powerfully in radical thinking in previous ages.” (Standing, 2014a, p. 15).
 - 6 For en gennemgang, se Crouch (2005).
 - 7 Marx bruger ordet ‘klasse’ på mange måder i sine skrifter, ofte som en stratifikation efter forskellige kriterier, ligesom Standing. Men i sin analyse i *Kapitalen* taler han i teoretisk sammenhæng om ‘tre store klasser’ i samtidens kapitalistiske England, som måtte være hinandens fjender: jordejere (af feudal oprindelse), kapitalist- og arbejderklasse (Ollman 1968).
 - 8 Med Marx’ ordvalg. Her efter Ellen Meiksins Wood (1995, 76). I det følgende bygges der på hendes tilgang til klassebegrebet. Se også Richard Seymour (2012) for en forbilledlig fremstillingsmæssig forenkling af klasseskottomien hos Marx.
 - 9 “As relations among human beings are mediated by the process of commodity exchange, social relations between people appear as relations among things: the “fetishism of commodities”, in Marx’s famous phrase.” (Wood 1999, 7).
 - 10 Se Karl Korsch herom (1938, 156-164).
 - 11 Og rentier-klassen lagde naturligt større vægt på penges rolle som værdiopbevarer end som smøremiddel i økonomien.
 - 12 “Den sande kritik af markedssamfundet er ikke, at det var baseret på økonomi — det må ethvert og alle samfund på en måde baseres på — men at dets økonomi var baseret på egen nytte. Sådant en organisering af økonomisk liv er fuldstændig unaturlig” (Polanyi 1944, 257).
 - 13 Pladsen tillader ikke en tilfredsstillende historisk gennemgang og forklaring; jeg vil i stedet henvise til fremstillingen hos Polanyi (1940, 1944), samt Silver og Arrighi (2003).
 - 14 Se Hyndmans rapport og den vedtagne resolution i 14 punkter (Hyndman 1889). Der blev også stillet — og vedtaget — mere radikale krav. Reguleringskravene “are not to be considered as expressing its full programme of Industrial Reform, but that those measures are demanded to secure the present mitigation of the hardships of labour, and to promote the leisure, education and organisation necessary to secure the ultimate ownership and control of all the means of production by the workers themselves; which, we affirm, is the only measure that will secure to labour its complete rights.” (Hyndman 1889).
 - 15 ILO har for nylig fremhævet som bemærkelsesværdigt, at ikke alle virksomheder bidrager til prekariseringen — ikke alle virksomheder ændrede organisationsstrategier i løbet af 1980’erne og 1990’erne. Det er kun 6,8% af virksomhederne (i 22 europæiske lande), der har ansat mere end 50% af arbejdsstyrken på midlertidige kontrakter. Mens 77% af virksomhederne ikke brugte midlertidigt beskæftigede. Med det resultat, at 5% af virksomhederne genererede 76% af alle beskæftigede midlertidigt ansatte — med stor variation mellem de enkelte lande. Ifølge ILO var 12,3% af de beskæftigede i 33 europæiske lande ansat på midlertidige kontrakter i 2014, igen med stor variation mellem landene (ILO 2016a).
 - 16 Finansialisering er den karakteristiske reaktion for kapital på intensivering af konkurrencepres, således som det er opstået af alle større ekspansioner af verdenshandel og ekspansion. Det har været et regelmæssigt fæ-

nomen siden 1300-tallet (jf. Arrighi 1994).
17 ILO er følgelig i gang med at prøve at regulere forholdene i disse forsyningskæder. Se

f.eks. International Workers' Symposium on Decent Work in Global Supply Chains (jf. resolutionen i ILO ACTRAV 2015). Om ILO's arbejdsmåde generelt, jf. Demaret (2013).

REFERENCER

- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London and New York, Verso.
- Arrighi, Giovanni & Beverly J. Silver (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*, Minneapolis and London, University of Minnesota Press.
- Babbage, Charles (1832): *On the Economy of Machinery and Manufactures*, London, Charles Knight. (4th ed., 1835). – Fairfield, New Jersey, Augustus M. Kelley, Publishers, 1986.
- Best, Michael H. (1990): *The New Competition: Institutions of Industrial Restructuring*, Cambridge, Polity Press.
- Block, Fred (2008): Polanyi's double movement and the reconstruction of critical theory, *Revue Interventions économiques*, Papers in Political Economy, 38.
- Braithwaite, John & Peter Drahos (2000): *Global Business Regulation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Breman, Jan (2013): A bogus concept? *New Left Review*, 84, 130-138.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*, London and New York, Verso.
- Choonara, Joseph (2018): Class and the classical marxist tradition. In D. O'Neill and M. Wayne (eds): *Considering Class: Theory, Culture and the Media in the 21st Century*, Leiden and Boston, Brill, 15-30.
- Clauwaert, Stefan & Isabelle Schömann (2012): *The Crisis and National Labour Law Reforms: A Mapping Exercise*, Brussels, European Trade Union Institute (ETUI) – Working Paper 2012.04.
- Conley, Hazel (2012): Book review symposium: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*. *Work, Employment & Society*. 26, 4, 686-688.
- Crouch, Colin (2005): *Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs*, Oxford, Oxford University Press.
- Demaret, Luc (2013): ILO standards and precarious work: Strengths, weaknesses and potential. *International Journal of Labour Research*. 5, 1, 9-21.
- Eichengreen, Barry (2008): *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton and Oxford, Princeton University Press. (2nd ed.; 1st ed. 1996).
- Engels, Friedrich (1842): Lage der arbeitenden Klasse in England. (*Rheinische Zeitung*, 25 December 1842). Text red. I. Bauer, et al. In K. Marx und F. Engels: *Gesamtausgabe (MEGA②)*. Berlin: Dietz Verlag, 1985, Bd. I/3, 447-448.
- Engels, Friedrich (1844): Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie. (*Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1844). Text red. I. Bauer, et al. In K. Marx und F. Engels: *Gesamtausgabe (MEGA②)*. Berlin: Dietz Verlag, 1985, Bd. I/3, 467-494.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (ed.) (1993): *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-industrial Societies*, London, etc., SAGE Publications.
- Fudge, Judy & Deirdre M. McCann (2015): *Unacceptable Forms of Work: A Global and Comparative Study*, Geneva, ILO.
- Greer, Ian (2016): Welfare reform, precarity and the re-commodification of labour. *Work, Employment & Society*, 30, 1, 162-173.
- Hamann, Johann Heinrich Wilhelm (1869): Marx über Gewerksgenossenschaften. (*Der Volksstaat*, 27 November 1869). Text red. J. Herres. In K. Marx und F. Engels: *Gesamtausgabe (MEGA②)*. Berlin: Akademie Verlag, 2009, 21, 906-907.

- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press.
- Hudson-Sharp, Nathan (2015): [Review of] G. Standing: *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens* (London: Bloomsbury Academic), *Work, Employment & Society*, 29, 5, 883-884.
- Hyndman, Henry Mayers (1889): The International Congress of Workers. (*International Review*, August 1889), Text ed. by T. Crawford. In. <<https://www.marxistsfr.org/archive/hyndman/1889/08/workers-congress.htm>>
- ILO (1920): *The Labour Provisions of the Peace Treaties*, Geneva, ILO.
- ILO (2016a): *Non-Standard Employment Around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects – Overview*, Geneva, ILO.
- ILO (2016b): *Non-Standard Employment Around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*, Geneva, ILO.
- ILO ACTRAV (2015): *International Workers' Symposium on Decent Work in Global Supply Chains, Geneva, 15-17 December 2015. Summary of main conclusions from the debate*, Geneva, Bureau for Workers' Activities (ACTRAV), International Labour Office (ILO).
- Kalleberg, Arne L. (2009): Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74, 1, 1-22.
- Keune, Maarten (2008): *Between Innovation and Ambiguity: The Role of Flexibility in Labour Market Analysis and Policy Making*. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI). – Working Paper.
- Kirkup, Thomas (1892): *A History of Socialism*, London, Adam and Charles Black. (3rd ed., 1906).
- Korsch, Karl (1938): *Karl Marx*, London, Chapman & Hall. – New York, Russell & Russell, 1963.
- Lang, Carole, Isabelle Schömann & Stefan Clauwaert (2013): *Atypical Forms of Employment Contracts in Times of Crisis*, Brussels, European Trade Union Institute (ETUI).
- Le Play, Pierre Guillaume Frédéric (1855): *Les ouvriers européens: Études sur les travaux, la vie domestique et de condition de populations ouvrières de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation*, Paris, l'Imprimerie Imperia. (2e ed., 1877-79), <<http://gallica.bnf.fr>>
- Le Play, Pierre Guillaume Frédéric (1877-79) : *Les ouvriers européens, Tome I-VI*, Paris, Alfred Mame et Fils (Tours). (2e ed.; 1er ed. 1855), <http://gallica.bnf.fr>
- Mann, Michael (2012): *The Sources of Social Power, 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*, Cambridge, Cambridge University Press (New ed., 1st ed. 1993).
- Marin, Enrique (2013): Precarious work: An international problem. *International Journal of Labour Research*, 5, 1, 153-168.
- Marx, Karl (1864): *Address of the International Working Men's Association (Inaugural Address)*. (Bee-Hive, London, October). In K. Marx und F. Engels: *Gesamtausgabe (MEGA@)*. Red. R. Dlubek und M. Steinke. Berlin: Dietz Verlag, 1992, Bd. I:20, 3-12.
- Marx, Karl (1867): *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals*. (Verlag von Otto Meissner: Hamburg), In K. Marx und F. Engels: *Gesamtausgabe (MEGA@)*. Red. E. Kopf, et al. Berlin, Dietz Verlag, 1983, II/5.
- Odgaard, Irene & Anders Laubjerg (1919): Overenskomstskuespil eller klassekamp? *Information*, 12., 13. og 16. Marts 1919.
- OECD (1994): *OECD Economic Outlook*, Paris, OECD, 1.
- Ollman, Bertell (1968): Marx's use of "class", *American Journal of Sociology*, 73, 5, 573-580.
- Owen, Robert (1817): Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor, referred to the Committee of the House of Commons on the Poor Laws, In *The Life of Robert Owen: A Supplementary Appendix to the First Volume of the Life of Robert Owen, Containing A Series of Reports, Addresses, Memorials, and Other Documents, Referred to in That Volume, 1803-1820*, 1A, London, Effingham Wilson 1858, 53-64.
- Piore, Michael J. & Charles F. Sabel (1984): *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York, Basic Books.
- Polanyi, Karl (1940): *Five Lectures on The Present Age of Transformation*. (Bennington College, Late 1940). Ed. J. Smith and A. Pettifor, Prime, 2017. <<http://www.primeeconomics.org/articles/the-1940-polanyi-bennington-lectures-series-in-one-go>>

- Polanyi, Karl (1944): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York and Toronto, Farrar & Rinehart. (Paperback ed., Beacon Press, 1957). – Boston, Beacon Press, 2001.
- Ricardo, David (1817): On the Principles of Political Economy and Taxation. (John Murray: London). In *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Red. P. Sraffa and M. H. Dobb. Cambridge, Cambridge University Press, 1951, vol. 1.
- Rodgers, Gerry & Janine Rodgers (1989): *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*, Geneva, ILO. – [Published by International Institute for Labour Studies, Free University of Brussels].
- Rodgers, Gerry (1989): Precarious work in Western Europe: The state of the debate. In G. Rodgers and J. Rodgers (eds): *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*, Geneva, ILO, 1-16.
- Sassoon, Donald (1996): *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, London, Fontana Press.
- Schömann, Isabelle (2014): *Labour Law Reforms in Europe: Adjusting Employment Protection Legislation for the Worse?* Brussels, European Trade Union Institute (ETUI).
- Seymour, Richard (2012): We are all precarious: On the concept of the 'precariat' and its misuses. *New left project*, 10. <http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/we_are_all_precarious_on_the_concept_of_the_precariat_and_its_misuses>
- Silver, Beverly J. & Giovanni Arrighi (2003): Polanyi's "double movement": The belle époque of British and US hegemony compared. *Politics & Society*, 31, 2, 325-355.
- Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, Printed for W. Strahan & T. Cadell, in the Strand. Ed. E. Cannan.
- Spencer, David A. (2012): Book review symposium: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*. *Work, Employment & Society*, 26, 4, 688-689.
- Standing, Guy (1997): Globalization, labour flexibility and insecurity: The era of market regulation. *European Journal of Industrial Relations*, 3, 1, 7-37.
- Standing, Guy (2009): *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship*. Cheltenham, UK and Northampton, Mass.: Edward Elgar.
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*, London. Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy (2012): Response to book review symposium. *Work, Employment & Society*, 26, 4, 690-692.
- Standing, Guy (2014a): *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London, etc.: Bloomsbury.
- Standing, Guy (2014b): The precariat and class struggle [Published as 'O precariado e a luta de classes']. *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 103, 9-24.
- Standing, Guy (2014c): Why the precariat is not a "bogus concept", *openDemocracy*, <<http://www.opendemocracy.net/>>
- Standing, Guy (2017): *Prekariatet: Den farlige nye klasse*, København, Informations Forlag.
- Wilthagen, Ton & Frank Tros (2004): The concept of "flexicurity": A new approach to regulating employment and labour markets. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 10, 2, 166-186.
- Wood, Ellen Meiksins (1995): *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wood, Ellen Meiksins (1999): *The Origin of Capitalism: A Longer View*, New York, Monthly Review Press. London and New York, Verso, 2002.

Irene Odgaard, Kranfører, cand. mag. i samfundsfag og historie fra Roskilde Universitet, Teknologikonsulent/ansat tillidsmand, 3F emeritus
e-mail: iodgaard@kranen.dk